

סיכום ומסקנות

בעיני חוקרים רבים מסמלת הדת את העולם הישן, השמרני מבחינה פוליטית וערכית, שזמנו חלף כבר לפני שנים. הלאומיות, לעומת זאת, נחשבת כתופעה מודרנית, חדשנית, נטולת זיקה דתית.¹ אחד ההסברים המקובלים הוא שהלאומיות נועדה לתפוס את מקומה של הדת כזהות קבוצתית, לאחר שזו האחרונה איבדה מכוחה.² אולם, יוסף שלמון, מחוקריה הבולטים של הציונות הדתית, בפתחה לספרו 'אם תעירו ואם תעוררו', טוען כי כיום מתחזקת והולכת ההכרה שהבנה זו היא פשטנית מדי, בעוד המציאות ההיסטורית מורכבת הרבה יותר. הלאומיות אמנם מתפתחת לעיתים קרובות על רקע זהות דתית מעורעת, אולם היא נעזרת בסממנים ורכיבים של המסורת הדתית לצורך עיצובה ואף משתמשת בשונות הדתית של קבוצות לאומיות כהצדקה לקיומה. יתר על כן, בחינה היסטורית של הזיקה בין דת ללאומיות מצביעה על קשר מורכב, המשלב תמיכה וסיוע הדדיים עם סכסוכים והתנגשויות.³

השפעתה של הדת על אורח חייו הרוחני-תרבותי של המאמין היא דבר מובן וידוע. פחות מוכרת היא השפעתה החשובה של הדת על המאמין בתחומים 'חומריים', אשר אינם קשורים, לכאורה, לחיי דת ורוח. ניצניו של המחקר בתחום זה נראים כבר בראשית המאה ה-20 ואולי אף מעט לפני כן. הסוציולוג הגרמני מכס ובר, בספרו הנודע "האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם" (1920) טען כי קיימת זיקה ברורה בין הפרוטסטנטיות הקלוויניסטית לבין צמיחת הקפיטליזם המודרני.⁴ במחקרים מאוחרים יותר הודגש חלקה של האמונה הדתית גם בהתיישבות חקלאית של קומונות דתיות ברחבי העולם. יעקב עובד, בספרו 'מאתיים שנות קומונה בארצות-הברית', סוקר עשרות קומונות דתיות שנוסדו בארצות-הברית מתחילת המאה ה-19. בין היתר, מתאר עובד את השפעתה של הדת על עיצוב דפוסי החיים של חברי הקומונות.⁵ גם סוזן הרדוויק (Hardwick) מצביעה בספרה על מקומה של הדת בהגירתם של פליטים רוסיים מברית-המועצות

1 שלמון, אם תעירו, עמ' 11-13.

2 A. D Smith, *Nationalism in the Twentieth Century*, pp.33-43.

3 שלמון, שם; O. Chadwick, *The secularization of the European Mind in the 19th century*, pp. 127-131.

4 מכס ובר, האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם, תורגם לעברית ב-1984, ראו גם: פישמן א', 'דת והצלחה משקית בקיבוץ הדתי', קתדרה 68 (תשנ"ג), עמ' 127-139.

5 יעקב עובד, מאתיים שנות קומונה בארצות הברית, 1986.

והתיישבותם מחדש בחוף המערבי של ארצות-הברית וקנדה במאה ה-19 ובשלהי המאה ה-20.⁶ תומס הם (Hamm) בספרו 'The Quakers in America' מתאר בפרוטרוט את צמיחתה של הכת הקווייקרית באנגליה במאה ה-17, את גלי ההגירה של מאמיניה לארצות-הברית במאות הבאות ואת השפעת הגורם הדתי על דפוסי התיישבותם שם.⁷ ממצאי המחקר הנוכחי מחזקים תפישה זו בדבר השפעת ה'רוח' על ה'חומר', מתוך בחינת חיי הדת והתרבות במושבים הדתיים הראשונים של תנועת 'הפועל המזרחי' בתקופת שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל.

שאלת יחסה של היהדות המסורתית למפעל התחיה הלאומי בארץ-ישראל התעוררה כבר בראשית הופעתה של התנועה הציונית, בסוף המאה ה-19. בתקופת 'מבשרי הציונות' ותנועת 'חיבת ציון' באו רבים מהיוזמים והפעילים מקרב הציבור הדתי ורבנים רבים תמכו מאוחר יותר בפעילות ציונית. תחושתם של רבנים כצבי קלישר ושמואל מוהליבר, למשל, היתה כי הם מייצגים המון רב התומך בפעילותם. רק לקראת סוף המאה ה-19, לאחר הקונגרסים הציוניים הראשונים, התברר שרובה של היהדות האורתודוקסית מסתייג מן הרעיון הציוני כפי שהתגבש בתנועה הציונית. אותן דמויות רבניות מעטות, אשר אזרו אומץ ובחרו להצטרף וליטול חלק בפעילותה של התנועה הציונית, לעיתים קרובות חרף התנגדות קשה ורדיפות מצד החוגים הדתיים האורתודוקסים, היו למעשה אבותיה המייסדים של הציונות הדתית. הציונות הדתית בחרה בדרך לא פשוטה ולא קלה כלל ועיקר. היא שאפה לשמור על נאמנות לתורה ולמסורת מחד גיסא ומאידך גיסא שיתפה פעולה עם התנועה הציונית ואימצה את חזונה הלאומי. עמדה מורכבת זו, בה דגלה הציונות הדתית, שימשה לא פעם מטרה נוחה להתקפות מימין ומשמאל, הן מכיוונו של המיגזר החרדי-אורתודוקסי והן מכיוונו של המיגזר הכללי, הלא-דתי. הראשונים ראו בחבריה חוטאים, המשתפים פעולה עם פורקי-עול ומסייעים להם ואילו האחרונים ראו בה את נציגי היהדות הנושנה, ממנה חפצו להתנער. אולם, הציונות הדתית מצידה פיתחה תפיסת עולם אשר הצדיקה את עמדתה המאוזנת, הדוגלת בשילוב של תורה ולאומיות יחדיו. צעדם המשמעותי הראשון של חברי תנועת 'הפועל המזרחי' בתחום ההתיישבות היה הקמת המושבים הראשונים, בתקופת המנדט הבריטי, אשר

Hardwick S.W., *Russian Refuge: Religion, Migration and Settlement on the North America Pacific Rim*, 1993. 6

Hamm T.D., *The Quakers in America*, 2003. 7

תוארו בספר זה. מושבים אלו היו צעד ראשון בהגשמת חזונה של הציונות הדתית להקים התיישבות חקלאית-דתית בארץ. ככל היישובים באותם ימים בארץ, התמודדו גם המושבים הדתיים הצעירים עם הקשיים שהיו שכיחים באותה תקופה: מחסור במים, מחלת הקדחת ובעיות ביטחוניות. אולם, היה עליהם להתמודד עם קושי נוסף, מסוג שונה: אתגר השילוב של התיישבות חקלאית עם דרישות ההלכה היהודית. ההקפדה על שמירת המסורת ומצוות הדת בחיי המשק החקלאי עוררה בעיות חדשות, אשר כמעט לא נידונו כהלכה למעשה לאורך שנות הגלות הארוכה, כמו: חליבה בשבת, שנת השמיטה, כלאיים בשדה ובמטע ועוד. התמודדות זו עם השילוב של חידוש ומסורת עיצבה את אופייה של ההתיישבות הדתית והעניקה לה צביון מיוחד. עימות דומה, שלא היה קשור לחקלאות, התרחש בין ההלכה והמסורת לבין ההווי החברתי שהיה מקובל בהתיישבות באותם ימים. ריקודים מעורבים, כיסוי ראש לנשים ופעילות תרבותית משותפת עם יישובים לא-דתיים, היו אף הם חלק מהשאלות והדיונים שהתנהלו במושבים הדתיים. שוב ושוב מצא את עצמו המושב הדתי בתווך, בין הפטיש לבין הסדן. רצונו להידמות לחלוצים הלא-דתיים מישבי הארץ התנגש עם נאמנותו ליהדות המסורתית, כאשר במרבית המקרים גברה יד המסורת והטביעה את חותמה. כח השפעתה של ההלכה היהודית האורתודוקסית ונציגיה הרבנים היה חזק יותר וההכרעה, לרוב, היתה לצידם.

השתלבותו של המושב הדתי בתוך מערך ההתיישבות החלוצית הכללי לא היתה פשוטה אף היא. רצונו העז של הציבור הציוני-דתי לתקוע יתד של התיישבות חקלאית באדמת המולדת, כמו אחיו לרעיון הציוני בתוך המיגור הכללי, נבע משאיפתו העזה להשתלב במפעל התחיה הלאומי. ואכן, השכילו החלוצים הדתיים להקים קבוצת מושבים חקלאיים משגשגים, שתרמו והוסיפו למפת ההתיישבות בארץ. אולם, בתחומים רבים נבדלו המושבים הדתיים משכניהם הלא-דתיים. אחד ההבדלים הבולטים היה מסגרת החינוך הנפרדת שהוקמה בכל אחד ממושבי 'הפועל המזרחי'. בניגוד ליישובים הלא-דתיים שנטו ליצור מסגרות חינוך אזוריות, המשותפות למספר יישובים, במושבים הדתיים התעקשו להקים מוסדות חינוך מקומיים, אשר יחנכו על פי השקפתם. גם היחס לשבת ולחגים כימי מנוחה, בהם שוכתים מכל מלאכה, היה מיוחד למושב הדתי והבדיל אותו משכניו. ניסיונות של חקלאים מן המושבים הסמוכים לעבור בעצם יום השבת, בתוך תחומו של המושב הדתי, עם עגלה רתומה לכהמת-משא, נתקלו במחאות רמות מצד חברי המושב הדתי. יתירה מזה, גם כשעיברו המשקים הלא-דתיים בשבת

את אדמותיהם שלהם, הכאיב הדבר לחלוצים הדתיים השכנים, שהתלוננו על כך בפני מוסדות היישוב.

חיי התרבות, אשר התגבשו במושבים הדתיים, היו אף הם שונים בתכלית מאלה שבמושבים הלא-דתיים. אמנם, אף הם כללו השכלה כללית ומדע, אך אפיינו אותם גם שיעורי תורה ולימוד גמרא וספרים תורניים אחרים. חיי התרבות, אשר התגבשו במושבים הדתיים, דמו במידה רבה לחיים היהודיים המסורתיים, המקובלים מדורי דורות, וכללו שיעורים או לימוד בחברותא בערבים, הווי שבתי מסורתי ותפילה בזמנה. מבני-הדת הבסיסיים, בית-כנסת ומקווה טהרה, היו קיימים אמנם גם ברבים מן היישובים הלא-דתיים, אולם השימוש התדיר והיומיומי בהם ייחד רק את המושב הדתי. גם עובדת מציאותם של רבני יישובים לא היתה ייחודית רק למושבים הדתיים, שכן היו רבנים גם ביישובים לא דתיים אחדים, אולם הגדרת תפקידם וסמכותם במושבי תנועת 'הפועל המזרחי' יצרה הבדל מהותי בינם לבין שאר המושבים. רבני המושבים הדתיים שימשו לא רק כנציגי הדת וההלכה במקום, אלא גם ובעיקר כהנהגה רוחנית וסמכות עליונה, שאינה מהססת לקרוא תיגר על נורמות פסולות ולשנותן. היבטים אלה מעידים כי, על אף שאיפתה של ההתיישבות הציונית-דתית להשתלב בהתיישבות החלוצית הכללית, בכל הנוגע לתחומי דת ותרבות היא נבדלה ממנה ודמתה יותר לחברה הדתית השמרנית.

יש ענין מיוחד בבחינת מירקם היחסים של המושבים הדתיים עם 'תנועת האם' שלהם, תנועת 'הפועל המזרחי', כמו גם עם תנועת 'המזרחי'. ניתוח המקורות הראשוניים מלמד כי שתי תנועות אלה היו מעורבות בתחומים רבים בחיי היומיום במושבים הללו והיתה להן השפעה ניכרת על עיצוב חיי הדת והתרבות במושב הדתי. הן נתנו הלוואות ומענקים לבניית בתי-כנסת ומקוואות, מימנו את תקציב החינוך בחלקו הגדול ושלחו מורים ומחנכים למושבים הדתיים. גם מינוים של רבנים במושבים הדתיים היה במידה רבה פרי יוזמתם של המוסדות התנועתיים. הללו דחפו, עודדו וסייעו בתהליך של מינוי רבנים לכל המושבים הדתיים, שילמו את משכורת הרבנים ודאגו למגוריהם. מעורבות רבה גילו המוסדות התנועתיים גם בעיצוב התרבות במושבים הדתיים. תנועת 'הפועל המזרחי' ריכזה וארגנה פעילות תרבותית מגוונת לחברי המושבים שלה, שלחה מרצים לכפרים השונים ועזרה להקים בהם ספריות.

מעורבותה הרבה של תנועת 'הפועל המזרחי' בעיצוב חיי הדת והתרבות במושביה מעלה את השאלה עד כמה היו חברי המושב עצמאיים וחופשיים

ליזום וליצור דברים בעצמם? האם היו המושבים הדתיים הראשונים מפעלה של התנועה יותר מאשר יציר כפיהם של החברים? ניתוח המקורות מלמד שעל אף מעורבותה הרבה של התנועה, גם החברים עצמם השפיעו רבות על עיצוב הדפוסים של חיי הדת והתרבות במושבים. בידודם היחסי של המושבים הדתיים הראשונים מבחינה גיאוגרפית וריחוקם מהנהגת מוסדותיהם גרמו לחברים לקבל החלטות חשובות רבות לבדם. אמנם, בדיעבד נזקקו לאישור המוסדות או לסיועם, אך היוזמה באה לעיתים קרובות 'מלמטה'. כך לדוגמא, ראשית ההתארגנות התרבותית במושבים ובניית בתי-כנסת ומקוואות - התחילו ביוזמתם של חברי המושבים. את מינוי הרבנים, לעומת זאת, דחפה בעיקר תנועת 'הפועל המזרחי', בעוד חברי המושבים מהססים ואף נרתעים במידה מסוימת.

כמסתבר, זיקתם העמוקה והמובהקת של המושבים הדתיים לתנועת 'הפועל המזרחי' היתה חזקה יותר מאשר זיקתם למוסדות המיישבים הלא-דתיים, כמו קק"ל והמחלקה להתיישבות מטעם הסוכנות. מעמדן של האחרונות בקרב המושבים הדתיים היה נחות בהשוואה למעמדן בהתיישבות הלא-דתית. הדבר בא לידי ביטוי, לדוגמא, במאבקו רב-התלאות של המושב הדתי הראשון, שדה יעקב, לקבל לגיטימציה להתיישבותו העצמאית. כזכור, חברי המושב עלו להתיישב על הקרקע בניגוד לדעתם של המוסדות המיישבים, אשר סירבו להכיר בהם בשל כך. אמנם, הציבור הציוני-דתי על מנהיגיו קיבל את מרותם של מוסדות היישוב וראה עצמו כפוף להחלטותיהם. אולם, נדמה כי השפעתם של המוסדות התנועתיים, 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי', על המתיישבים הדתיים, היתה רבה וישירה יותר. בעבור המתיישבים הדתיים שימשו המוסדות התנועתיים כמתווכים בינם לבין הנהגת היישוב. מוסדות התנועה קבעו את המדיניות במושבים והיוו כתובת לבעיותיהם בכל תחום. הנטייה לצד התנועות הדתיות המיישבות הורגשה בעיקר במקרים של התנגשות, כאשר היתה קיימת סתירה ברורה בין הנאמנות למוסדות היישוב לבין הנאמנות למוסדות התנועה. או אז גברה ידם של האחרונים והשפעתם היתה חזקה יותר.

מכלול המקורות שנידונו על ידנו והמסקנות מהם מאפשרים לבנות תמונה ברורה למדי לגבי מקומה וזהותה הייחודיים של ההתיישבות הציונית-דתית בתחילת דרכה. מסתבר כי עמדתו הייחודית של ציבור זה בשאלת היחס בין המסורת היהודית לבין הציונות הכללית העניקה גוון מיוחד למפעל ההתיישבות הדתי. התפישה הדתית-לאומית שילבה ישן וחדש, הלכה עם מודרנה, ציונות עם מסורת. חיבור ערכי זה בא לידי ביטוי באופן מובהק

בחיי המושבים הדתיים ועיצב צביון חיים ייחודי. הווי מיוחד בשבתות ובחגים, מוסדות חינוך נפרדים, רבנים מכהנים, הווי תרבות שונה ניהול חקלאות לאור ההלכה, היו רק חלק מהסמנים הייחודיים שאיפיינו את המושב הדתי, בהשוואה לשכניו הלא-דתיים, ביוצרם מערכת יחסים מורכבת בין המתישבים הדתיים לבין שכניהם. עם זאת, רוח החלוציות, חיי החקלאות והנכונות להקרבה ולסבל בעבור מימוש השאיפות הלאומיות, היו מכנה משותף רחב דיו בכדי ליצור אחוות מתיישבים אמיתית. כך התאפשר שילוב ייחודי, לעתים לא קל ליישום, של דביקות בדת ומסורת, בד בכד עם חיים חלוציים של חקלאות ועבודת אדמה במולדת המתחדשת.